

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>
УДК 930:322:2-674.5][477.54]«193»

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ЕСКАЛАЦІЯ ПРОЦЕСУ МАСОВОГО ЗАКРИТТЯ ЦЕРКОВ І МОЛИТОВЕНЬ НА ХАРКІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ — СЕРЕДИНІ 1930-х РОКІВ

Стаття присвячена вивченню ескалації процесу масового закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. У роботі проаналізовано сучасний стан розроблення проблеми у вітчизняній історіографії, відзначено її недостатнє вивчення в історичній літературі. Здійснено огляд джерел та зроблено висновок про достовірність і достатність джерельної бази для здійснення дослідження. У статті вивчено причини та чинники ескалації процесу масового закриття храмів у регіоні та його наслідків як результат втілення програмної мети ВКП(б) та антирелігійної політики радянської тоталітарної держави, спрямованої на створення безрелігійного суспільства

Як цитувати: Волосник, Ю. Ескалація процесу масового закриття церков і молитовень на Харківщині в першій половині — середині 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 133–155.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>

How to cite: Volosnyk, Yu. Intensification of the Process of Mass Closing of Churches and Houses of Prayer in the Kharkiv Region in the First Half and Middle of the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 133–155. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

в найкоротший термін (т. зв. «безбожна п'ятирічка»). Досліджено перебіг закриття церков і молитовних будинків в обласному центрі та районах Харківщини. Вивчено законодавчо-правову базу, що регулювала процес закриття храмів. Висвітлено адміністративно-репресивні методи (а також перманентне залякування вірян та священнослужителів), які переважно використовували органи місцевої влади для припинення функціонування молитовень. Робиться висновок, що масштаби та негативні результати закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. набагато перевищили масштаби та наслідки аналогічного процесу кінця 1920-х рр. Доведено, що перша половина та середина 1930-х рр. були апогеєм процесу закриття храмів на Харківщині, а також з'ясовано масштаби закриття церков і молитовних будинків в області. Досліджено вкрай негативні наслідки широкомасштабного та форсованого процесу припинення діяльності та знищення церков і молитовень, що супроводжувався руйнацією історичних пам'яток церковної архітектури різних епох, нищенням пам'яток мистецтва культового призначення (унікальних іконостасів, кіотів, дзвонів, внутрішніх розписів храмів тощо) та предметів релігійного культу. Показано опір вірян закриттю та нищенню храмів на Харківщині.

Ключові слова: Харківщина, антирелігійна політика, закриття храмів, безрелігійне суспільство, «безбожна п'ятирічка», пам'ятки церковної архітектури.

Процес масового закриття храмів був важливим складником радянської антирелігійної політики наприкінці 1920–1930-х рр. Він різко посилювався упродовж 1930-х рр. в умовах стрімкої ідеологізації суспільно-політичного життя країни. В Україні були закриті тисячі церков і молитовень, їх значну частину зруйнували, а десятки тисяч представників духовенства і мирян репресувала тоталітарна влада. Упродовж тривалого часу було неможливе неупереджене та системне дослідження цієї проблеми. І хоч ця тема за останні десятиліття й мала певне відображення в роботах науковців (Nestulia 1995; Paschenko, Kyrydon 2004; Ihnatusha 2004; Viedienieiev 2019; Velikanova 2021; Smolkin 2018), її регіональний аспект (зокрема Харківщина) все ще лишається недостатньо висвітленим. Це зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета нашої статті висвітлити ескалацію процесу закриття храмів на Харківщині в першій половині — середині 1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження — початок — середина 1930-х рр. (1932–1936), тобто від початку т. зв. «безбожної п'ятирічки» і до початку Великого терору.

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах 1932–1936 рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: законодавчі акти (SZ USSR, 1935; Administratsvniy kodeks 1928), опубліковані тематичні збірки (Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov 1987; Vasil'ev, Kravchenko, Podkur, 2005), періодична преса (Antyrelihiina robota), документи особового походження (Krasnov-Levitin 1977; Shits 1991), архівні матеріали (DAKhO; TsDAVO; TsDAHO).

На самому початку 1930-х рр. спостерігалось «нестійке» і відносно недовге «затишшя» на «релігійному фронті». Воно стало результатом масового опору вірян антицерковній політиці більшовицької влади, на що вказував голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі, акцентуючи увагу на одній з основних вимог повсталих селян — «Не трогайте церквей» (Lysenko 2007, 31, 177). Іншою причиною тимчасової лібералізації в цьому питанні стала безпрецедентно широкомасштабна кампанія в країнах Заходу, яка була спрямована на захист релігії в СРСР (Vlasovs'kyj 1998, 324). Однак невдовзі практика масового закриття храмів все одно поновилася, попри численні протести з боку вірян (DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1911, ark. 113, 111-111 zv., spr. 1912, ark. 19). З 1932 р. розпочинається т. зв. «безбожна п'ятирічка», наслідком якої, за задумом її організаторів, мала бути повна ліквідація релігії в країні та подолання релігійних пережитків у свідомості радянських громадян (Nestulia 1995, 152–153).

За інформацією, що надходила (березень-квітень 1932 р.) до секретаріату ВУЦВК від райвиконкомів УСРР, у переважній більшості районів і міст ще продовжували функціонувати десятки храмів. Наприклад, у Харкові та приміській зоні нараховували 56 молитовень, у Куп'янському районі — 16, Олексіївському — 12, Нововодолазькому — 11, Балаклійському — 25, Лебединському — 29, Кобеляцькому — 25, Роменському — 46, Хорольському — 28 тощо

(ці райони тоді були у складі Харківської області) (CDAVOU, f. 1, op. 8. spr. 124, ark. 6, 11, 34, 225, 106, 50, 73, 132 zv., 280). Загалом на території Харківської області функціонували ще сотні церков.

Варто зазначити, що в деяких районах Харківщини ситуація з активними храмами виявилась досить загрозливою — уже на цей час функціонували лише поодинокі: у Лозівському — 9, Сахнощанському — 9, Валківському — 8, Старосалтівському — 7, Краснокутському — 4, Барвінківському — лише 3 (CDAVOU, f. 1, op. 8. spr. 124, ark. 8, 145, 183, 180, 228, 250). Іншими словами, «столична» область уже на початку 1930-х рр. випереджала інші області УСРР за темпами закриття храмів.

В умовах усе більшого адміністративно-репресивного тиску на вірян і духовенство з боку влади відбувалося постійне скорочення кількості активних храмів. За 1932 р. в УСРР їх було закрито більше 1 000 (Nestulia 1995, 57). Для порівняння: у 1929 р. в Україні було закрито 136 храмів, 1930 р. — 234, 1931 р. — 350 (Martirologia I, 1987, 908). За відомостями голови СВБ України О. Г. Шліхтера, у 1932 р. на території радянської України ще функціонувало 9 тис. церков (Rubl'ova 2007, 205; TsDAHO, f. 1, op. 20, spr. 5309, ark. 6).

Приклад масового закриття церков і молитовень місцевим радам подав ВУЦВК, який лише на одному своєму засіданні 30 листопада 1931 р. «дав добро» на закриття одразу 77 храмів по всій УСРР (Rubl'ova 1999, 398). Ще 11 березня 1930 р. секретаріат ВУЦВК ухвалив рішення, зобов'язавши місцеві виконкоми «забезпечувати негайне використання закритих молитовних будинків для культосвітніх потреб ... з тим, щоб бувші очаги (так у тексті — Ю. В.) дурману найшвидше перетворити в будинок пролетарської культури та розваги», а «в разі неможливості, негайно такі розібрати» (Vasil'ev, Kravchenko, Podkur 2005, 140).

Для припинення здійснення богослужінь у храмах (а отже, і для їх закриття) влада нерідко використовувала явно надумані приводи, зокрема й такий, як загроза поширення епідемічних захворювань на території району. Наприклад, з рапорту керівника одного з благочиній (лютий 1932 р.) до архієпископа Харківського та Охтирського Костянтина

(Дьякова) дізнаємося, що в с. Ясенці Тростянецького району (входив тоді до складу Харківської області) сільська рада зробила розпорядження про припинення богослужіння у приходському Борисоглебському храмі, оскільки в деяких населених пунктах району з'явилися випадки захворювання на тиф. При цьому в самому селі цього захворювання не виявили, місцеву школу не закрили, а зібрання громадян відбувалися безперешкодно (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 80). Лише після звернень місцевого духівництва до ВУЦБК, який зажадав від місцевої районної влади «негайно перевірити правдивість» підстав закриття храму, Тростянецький райвиконком дав відповідь, що, «оскільки в сучасний момент ... більше захворювань в Ясенці немає, дано дозвіл на молебствования» (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 78). В інших випадках райвиконкоми відмовляли в реєстрації або навмисно затягували процес реєстрації статуту релігійної громади та договору на використання молитовного будинку (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 214, ark. 11; spr. 215, ark. 155). Такі дії з боку влади створювали становище, внаслідок якого навіть формально не закриті владою церкви та молитовні не функціонували.

Закриті церкви й молитовні місцева влада використовувала по-різному. Частину їх було розібрано, значну частину — переобладнано під різні установи, за інформацією бюро культів секретаріату Харківської міськради (1932 р.) по Харкову та приміській смузі «всі закриті молитовні перебудовано під культосвітні установи, крім тих, що знесені для поширення площі» (CDAVOU, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 50). (Нагадаємо, що Миколаївська, Мироносицька, Каплунівська та інші церкви Харкова були зруйновані вже на самому початку 1930-х рр.). За повідомленням Вовчанського райвиконкому, Соборно-Троїцька церква в місті Вовчанськ перебудовувалася під музей, одна з церков (яку закрили ще 1927 р.) як історична пам'ятка (вік якої — 250 років) перебувала на обліку місцевого краєзнавчого музею, 6 церков використовували під клуби. Також відзначено, що «по району є 15 існуючих молитовних будинків, з яких 12 молбудинків функціонує» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 81). Балаклійський райвиконком надав інформацію, що в районі

функціонує 25 молитовень, а з закритих 5 молитовень частина використовується під клуби (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 6). Червоноградський райвиконком сповістив, що в районі продовжували функціонувати 14 церков, 6 церков «пустує», деякі закриті молитовні віддані під театр і під технікум, а одна (у с. Крестищі) «розібрана для будівлі школи» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 126, 128, 129). Куп'янський райвиконком надав відомості про те, що молитовні будинки використовують під культурні заклади (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 73). За повідомленням Валківського райвиконкому (березень 1932 р.), 2 закриті молитовні будинки віддані «під будинок колективіста, а один розібраний повністю». Не був закритим, але не використовувався один молитовний будинок, ще продовжували функціонувати 8 храмів (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 180).

Сумська міськрада (місто тоді було в складі Харківської області — Ю. В.) у березні 1932 р. повідомила, що з закритих у 1931 р. чотирьох молитовень в одній «відчинено будинок санітарної культури, у другому — гуртожиток ФЗУ заводу ім. Фрунзе, третій — розібрано, а четвертий, можливо, буде пристосований під центральну бібліотеку», що «не використовується в районі 5 молитовних будинків, а 18 функціонують» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 52). У Золочівському районі всі приміщення закритих молитовень «використані під сільбуди, за винятком м. Золочів, в якому половина храму займається під клуб, а друга — під райбазу районної споживчої спілки. Продовжувало функціонувати 9 молитовень» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 204). Ізюмський райвиконком сповістив ВУЦВК (березень 1932 р.), що з закритих у районі молитовень 2 передані під клуб, 1 — під бібліотеку, 1 — під хату-читальню, 1 — під кіно, «1 не використовується за відсутністю коштів на проведення ремонту. Продовжувало функціонувати 17 молитовень» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 201).

У Святогірському монастирі (що належав до Харківської єпархії) на початку 1930-х рр. Спілка воєвничих безбожників (СВБ) України планувала облаштувати Вседонбаський антирелігійний музей, для якого з закритих церков та собору м. Ізюма та с. Борки були

(з дозволу ВУЦВК) вилучені предмети культу (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 36–37). Згодом тут було відкрито антирелігійний музей ім. Артема. У Харкові окрема рота зв'язку 23-ї стрілецької дивізії наприкінці березня 1932 р. виявила «ініціативу» — звернулася до Харківської міськради з клопотанням закрити Гольбергську (Трьохсвятительську церкву) та передати її зв'язківцям для облаштування там складу. Однак у травні 1932 р. ВУЦВК, якому Харківська міськрада передала це клопотання військових, відмовив (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 105, 107). Водночас Балаклійський райвиконком у травні 1932 р. закрити Покровську церкву в м. Балаклія, «ґрунтуючись на клопотанні військових частин», розташованих у місті, без згоди місцевої релігійної общини чисельністю 1 200 членів (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 172, ark. 6).

Частину закритих церков, попри те, що їх приміщення зовсім не були до цього пристосовані, почали використовувати як зерносховища, що рятувало їх (принаймні на якийсь час) від знищення, але не від руйнації. Наприклад, в одному з листів (вересень 1933 р.), адресованих вірянами патріаршому екзарху України митрополиту Харківському Костянтину (Дьякову), повідомлялось: «У м. Сумах усі храми закриті й здані Сумському відділенню Заготзерна для засипки хліба...» (Ihnatusha 2008, 117; TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 72). У Чугуєві приміщення місцевого собору використовували під засипку хліба «Союзхлібом» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 105). В Олексіївському районі Харківщини у с. Миронівка «приміщення закритої молитовні періодично використовують під засипку хліба колгоспом» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 34). З Великобурлуцького району повідомлялося, що всі закриті молитовні будинки «використовуються під зерносховища колгоспів» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 135). У Полтаві (входила тоді до складу Харківської області) Троїцька (автокефальна) церква також була перетворена на засипний пункт «Союзхліба» тощо (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 265).

При цьому не миналося без погроз і тиску на релігійні общини з боку місцевої влади. Зокрема, у грудні 1933 р. до ВУЦВК надійшла

скарга від вірян общини Миколаївської церкви слободи Замостя Зміївського району (община об'єднувала приблизно 3 тис. вірян з різних населених пунктів), у якій вони повідомляли про тиск з боку голови райвиконкому та начальника місцевого ДПУ. Останній у наказовому порядку вимагав передати приміщення церкви під засипний пункт і навіть настрахав: «хто насмілиться заперечувати..., буде арештований». Храм віддали під зерносховище лише для того, щоб припинити в ньому богослужіння, оскільки кількість засипаного в ньому зерна, як згодом виявилось, була незначною. Віряни просили ВУЦВК повернути їм церкву для богослужінь (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 85–85 zv.). Такі примусові методи «переконання» релігійних общин віддавати храми під засипку зерна були тоді дуже поширені (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 70, 72, 151).

Сучасник тих подій І. Шитс, спостерігаючи масове закриття і руйнування храмів, записав (з гіркою іронією) у своєму щоденнику: «П'ятирічка найуспішніше відбувається все ж таки в справі руйнування церков. Вони зникають прямо пачками. Найчастіше зламують їх зовсім. Зрідка пристосовують під будь-що» (Shits 1991, 322). Руйнування закритих церков відбувалося і в самому Харкові. Наприклад, у березні 1932 р. Харківська міськрада ухвалила постанову «...визнати за необхідне церкву (Івано-Богословську — Ю. В.) закрити та зруйнувати», мотивуючи це тим, що «як раз через участок, на якому зараз розташовано Іванівську церкву» мусить «пройти головна залізнична магістраль» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 218). Раніше, 8 жовтня 1931 р., Харківська міськрада ухвалила постанову: «Святодухівську церкву закрити та зруйнувати її за рахунок будівництва Червонозаводського театру. Увесь будівельний матеріал після зруйнування церкви, як-то: цегла та щебень використати для будівництва Червонозаводського театру» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 179–179 zv.).

Показово, що у своїй доповідній записці до секретаріату ВУЦВК про закриття Святодухівської церкви Харківська міськрада вважала необхідним поінформувати центральну владу про те, що «скарг

з боку (цієї — Ю. В.) релігійної громади під час проведення кампанії за закриття церкви не поступало» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 180). Такі самі повідомлення про відсутність скарг з боку релігійних общин надійшли в центр під час проведення кампаній щодо закриття Михайлівської та Олександро-Невської церков у Харкові, Преображенської церкви у с. Високому, Миколаївської церкви в Будах, Різдвяно-Богородичної церкви в с. Олексіївка Харківської приміської смуги (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 274, 275, 276, 277, 279, 281, 283, 286, 304). (Інше питання, наскільки правдивими були ці повідомлення, оскільки опір вірян закриттю молитовень не припинявся (Reabilitovani istoriieiu 2014, 2, 255, 391). Очевидно, прихожани цих релігійних громад, будучи залякані та зацьковані можновладцями, втративши будь-яку надію на позитивне розв'язання центральною владою питання щодо подальшого існування церков, вимушено мирились з цим і не виявляли протесту навіть у вигляді подання скарг.

Історик церкви І. Власовський зазначав: «Руйнування церков в Україні широкою смугою йшло в 30-х рр. Розбиралися церкви, переважно дерев'яні, під гаслом “церкви для науки” нібито для будування шкіл-десятирічок, а матеріали з розібраних церков часто йшли на опал мешкань для партійної верхівки в районах і навіть для побудови собі виходків районними керівниками» (Vlasovs'kyj 1998, 295).

Пояснюючи причину масового закриття церков владою, американська дослідниця О. Великанова наводить слова відомого релігієзнавця Г. Фриза: «Імовірно, партія поділяла традиційну думку інтелігенції про те, що православ'я є переважно ритуальним (обрядовір'я), оснований не на свідомій вірі, а на звичаї». Тому керівники припускали, що після руйнування церковної ієрархії та парафіяльної інфраструктури та припинення богослужінь «автоматично зникають і забобони». Отже, місцева влада вважала, що після закриття церков з релігією буде покінчено (Velikanova 2021).

Від руйнувань уже закриті храми не рятувало навіть те, що деякі з них були пам'ятками культури під охороною держави (CDAVOU, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 1920; DAKhO, f. 845, op. 2, spr. 817, ark. 10 zv.).

Слід зазначити, що кількість пам'яток архітектури, що були взяті на облік Харківською окружною інспектурою, тільки за період з 1927 р. до травня 1931 р. зменшилась у понад два рази: від 435 до 207. Це скорочення, що тривало й надалі, відбувалося переважно і передусім завдяки зняттю з обліку пам'яток церковної архітектури, що в такий спосіб позбавлялись державного захисту (Nestulia 1995, 34). Наприклад, наприкінці листопада 1932 р. Харківський обласний відділ освіти звернувся до секретаріату ВУЦВК з листом, у якому просив дати розпорядження припинити руйнування двох пам'яток архітектури — Христовоздвиженського монастиря (побудованого наприкінці XVII ст.) та Стрітенської церкви (зведеної у XVIII ст.), які розташовувалися на території м. Полтави. Обидві пам'ятки матеріальної культури були зареєстровані Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток культури наркомату освіти УСРР та взяті на облік Харківським обласним відділом освіти. «Їхне руйнування за непридатністю цегли... зовсім недоцільне», — ішлося, зокрема, в листі, що був адресований до секретаріату ВУЦВК (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 19–20). Проте з'ясувалося, що дозвіл розібрати на цеглу монастир і церкву Полтавській міськраді дав саме ВУЦВК (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 38). Такі процеси ініційованого тоталітарною владою руйнування пам'яток церковної архітектури, що перебували «під охороною держави», у 1930-ті рр. спостерігалися повсюдно (DAKhO, f. 845, op. 2, spr. 817, ark. 10 zv.; Krasnov-Levitin 1977, 223–224).

Закриття храму часто означало також нищення в той чи той спосіб пам'яток мистецтва культового призначення (унікальних іконостасів, кіотів, дзвонів, внутрішніх розписів храмів тощо) та предметів релігійного культу. Наприклад, «завдяки зусиллям» міськради, що свідомо не забезпечила належних умов зберігання, був приречений на знищення унікальний пам'ятник старовинного різьбярства XVIII ст. — «козацький іконостас» з закритого ще 1929 р. козацького собору Ізюма (TsDAVO, f. 1, op. 6., spr. 216, ark. 61–62; Nestulia 1995, 133). Така ж сумна доля спіткала й обидва «пізньобарокові» іконостаси харківського Успенського собору та його дзвіниці, приміщення яких після закриття було передано радіоуправлінню (Nestulia 1995, 131–133).

В окремих випадках пошкоджені внаслідок «невдалого» розбирання закритих церков іконостаси фактично спалювали (часто «прикриваючись» пожежею, що нібито виникла), як це відбулося в с. Колонтаїв на Харківщині (ДАКхО, ф. R-845, оп. 2, спр. 1064, арк. 152). Проте часто іконостаси з закритих церков були приречені на знищення внаслідок неналежних умов їх «зберігання» у непристосованих для цієї мети приміщеннях. Наприклад, у Богодухівському районі (середина 1930-х рр.) під час перевірки одного з приміщень було знайдено аж «112 іконостасів до самої землі», — йшлося в одному з документів обкому комсомолу Харківщини (ДАКхО, ф. P-14, оп. 1, спр. 12, арк. 232).

Що стосується речей релігійного культу, серед яких було й чимало цінних пам'яток мистецтва культового призначення (старовинні ікони, мозаїчні зображення, меблі, антикварні книги, тканини (парча) тощо), то нерідко вони просто знищувалися при закритті храмів, а доля речей культового призначення, які вціліли, була ненабагато кращою (Nestulia 1995, 138–139; TsDAVO, ф. 1, оп. 6, спр. 218, арк. 36). Безліч культових речей розкрадено, передано в музеї атеїзму, деякі найбільш цінні витвори церковного мистецтва відправлено (на вимогу центру) в роки першої п'ятирічки на експорт, решта речей, позбавлена належного догляду, загинула (Nestulia 1995, 138, 139, 141–145). Про численні випадки свідомого знищення культурних цінностей з закритих храмів, зокрема церковних дзвонів, ішлося у зверненні (початок 1930-х рр.) управління науки народного комісаріату освіти УСРР до Рудметалторгу (ДАКхО, ф. R-845, оп. 2, спр. 817, арк. 25). Проте подібні випадки відбувалися й надалі.

Розпочата навесні 1931 р. з ініціативи РНК УСРР широкомасштабна кампанія зі збирання в республіці металобрухту на потреби індустріалізації завдала нового серйозного удару церквам і молитовням (передусім закритим). Відповідно до урядових директив усі органи комунального господарства мали розпочати «вилучення металевих огорож, парканів, рішоток (так у тексті — Ю. В.) та інших металевих виробів». Передбачалась і «здача металевих хрестів на ліквідованих цвинтарях» (TsDAVO, ф. 1, оп. 6, спр. 216,

ark. 108–108 zv.). Нагадаємо, що згідно з християнським (і не тільки) віровченням кладовище — це продовження храму. Проте атеїстичній владі було байдуже. І вона фактично узаконила руйнацію кладовищ шляхом варварського зняття металевих хрестів, огорож, металевих надгробних дощок з могил тощо. Про це, зокрема, свідчить звернення Петрівського (Харківщина) райвиконкому до ВУЦВК у червні 1931 р.: «На площі цвинтарів як біля церков за церковною огорожею, так і окремо на кладовищах маютья чавунні, залізні та інші дошки, покладені на гробках в пам'ять та спогади померлих з деякими написами. Прізвища, імена та по-батькові, дата смерті тощо попів, поміщиків, настоятелів, полковників тощо. Райвиконком прохає повідомлення: чи не можна було б зутилізувати ці дошки на лом і здати їх по належності на переробку» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 119). Секретаріат ВУЦВК невдовзі відповів згодою на таку пропозицію керівництва Петрівської районної влади (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 120). При цьому моральний аспект проблеми вища влада до уваги не брала.

Розпочався і процес масового розбирання церковних огорож на металобрухт. При цьому керівництво ВУЦВК вважало за потрібне попередити райвиконкоми: «Щодо зняття огорожі навколо молитовного будинку вам треба проводити дуже обережно, тому що це може використати ворожий елемент на боротьбу з заходами радянської влади відсталі верстви місцевого населення», а щоб «уникнути небажаних наслідків під час зняття церковної огорожі Вам треба попередньо провести відповідну роботу серед місцевого населення щодо вилучення металевого брухту» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 104). У деяких випадках, очевидно, через побоювання можливих масових протестів вірян, секретаріату ВУЦВК навіть доводилось відмовляти місцевій владі у задоволенні її клопотань «в справі зняття залізної огорожі навколо молитовного будинку» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 110).

Масовому закриттю храмів багато в чому сприяло також істотне спрощення формальної процедури закриття храмів. Наприклад, згідно з нормами Адміністративного кодексу УРСР (1927 р.) для того,

щоб закрити церкву, місцевій владі достатньо було тричі дати оголошення в місцевій пресі, і лише через місяць потому, коли не знайдуться охочі взяти цей храм в оренду, місцевий виконком міг використати його «під громадські потреби» (Administrativniy kodeks 1928, 107–108).

Відповідно до інструкції секретаріату ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. закриття молитовень дозволялося «або за бажанням переважної більшості населення даного залюдненого пункту, або в разі, коли не знайдеться в даній місцевості громада, яка взяла б цей будинок в користування». (Тобто фактично легалізувалась наявна практика закриття храмів, що фактично склалася в країні упродовж 1929–1931 рр). При цьому декларувалося, що «місцеві органи влади не мають права брати участі в роботі, що її проводять громадяни з метою закриття молитовень» (хоча закриття церков і молитовень якраз і відбувалося «завдяки» ініціативі та адмінресурсній «допомозі» владних структур). Закривати храми можна було також через їхній «кепський технічний стан», що «загрожує громадській безпеці». Дозволялось також порушувати питання щодо закриття молитовень державним установам з «міркувань державної ваги» (наприклад, для побудови на місці храму заводу, електростанції тощо). Проголошувалося, що молитовний будинок не міг бути закритий до затвердження рішення місцевого органу влади секретаріатом ВУЦВК (ДАКхО, ф. Р-408, оп. 8, spr. 1913-a, ark. 110–110 zv.).

Проте вже новий закон, ухвалений ЦВК і РНК УСРР 4 листопада 1935 р., дозволив істотно прискорити процес закриття церков і молитовень. Відтепер, якщо упродовж трьох місяців з дня розміщення місцевим органом влади на дверях молитовного будинку оголошення про здачу його в користування не надходило відповідної заяви від охочих узяти цю молитовню в оренду на запропонованих владою умовах, то райвиконком або міськрада «могли використовувати дану будівлю молитовні для громадських цілей» (SZ 1935, 41, 188). За умов масових репресій, «розлітої» по країні атмосфери ненависті, страху та антирелігійної істерії дуже небагато громадян могли наважитися подати відповідну заяву до місцевих органів влади, враховуючи можливі наслідки такого вчинку.

Масово закриваючи храми, тоталітарна влада, як уже було зазначено вище, не надто переймалася морально-етичними аспектами цього процесу, керувалася у своїй діяльності лише «революційною доцільністю» і «класовою мораллю». Про це свідчить, зокрема, такий випадок. Троїцький райвиконком (Харківської області) у лютому 1932 р. звернувся з таємним запитом до відділу культів ВУЦВК, у якому просив пояснити, як бути з могилами «колишніх служників культу» та дідичів, які поховані в огорожі церков, що закриваються: «чи зрівняти місце, де була могила, чи перенести на інше місце». З секретаріату президії ВУЦВК надійшла відповідь за підписом інспектора культів Г. Катуніна, у якій роз'яснювалося, що якщо молитовня «використовується під культосвітні потреби, в такому разі могили навколо неї можна зрівняти» (CDAVOU, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 72–73).

На нове запитання від того ж райвиконкому, що робити з «богослужбовими книжками з закритих молитовень... чи потрібно їх зберігати в архівах, чи продати Госторгу» (так у тексті — Ю. В.), секретаріат президії ВУЦВК відповів, «що богослужбові книжки з закритих молитовних будинків треба спалити, раніше погодивши це питання з відповідними органами» (CDAVOU, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 76–77). До речі, саме це й передбачав обіжник адміністрації НКВС УСРР від 6 березня 1930 р. (Vasil'ev, Kravchenko, Podkur 2005, 139). Унаслідок такого характерного для того часу підходу нерідко знищувалися цінні або унікальні стародруки. Водночас у такий доволі «простий» спосіб вища влада намагалася розв'язати проблему швидкого подолання релігійності в суспільстві.

Упродовж 1932–1933 рр. в умовах жорстокого Голодомору та в наступні роки тоталітарна влада, користуючись «сприятливими» (для реалізації своєї мети та своєї антирелігійної політики) обставинами, посилила процес масового закриття церков і молитовень. Наприклад, якщо за 1932 р. в Україні було зачинено понад 1 000 храмів і молитовень (Nestulia 1995, 57), а за час від кінця 1930 р. до початку 1934 р. всього закрито понад 2 000 молитовних будинків (і це лише ті, закриття яких було юридично оформлено владою) (Antyrelihijsna

roboťa, 1, 3), то вже у 1935 р. лише за постановами ВУЦВК було закрито 2 154 храми (Viedenieiev 2019, 94). А ще чимало церков і молитовень у ці роки закрили місцеві виконкоми без відповідних ухвал ВУЦВК (Ihnatusha 2008, 116). На думку Д. Поспеловського, вже у період 1932–1934 рр. 75–80 % церков, котрі ще лишалися в УСРР, були зруйновані (Pospelovskij 1995, 168).

На Харківщині місцева влада в ці роки також значно посилила «заходи», спрямовані на припинення діяльності церков і молитовень. Практично завжди обласна влада ухвалювала рішення про закриття одразу кількох молитовень. Наприклад, на засіданні президії Харківської обласної ради 23 жовтня 1933 р. було ухвалено рішення про закриття одразу 4 молитовень у різних районах області (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 14, ark. 191 zv.). Закриттю підлягали молитовні й церкви у с. Волвенково (Петрівський район), с. Єньки (Хорольський район), Гаврилівська Кладовищенська церква в м. Зінькові та католицький костел у Полтаві. При цьому будівлі всіх закритих храмів за рішенням облради мали бути пристосовані під культурно-освітні заклади. Зокрема, будівля закритого молитовного будинку у с. Волвенкові мала бути «пристосована ... під ясла та дитячий майдан»; церква у с. Єньки — «під культурно-освітній заклад»; приміщення зачиненого костелу — під польську школу, а Гаврилівську церкву після «капітального ремонту» мали передати «на потребу комунального господарства» м. Зінькова (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 14, ark. 191 zv.). 5 січня 1934 р. президія Харківської обласної ради ухвалює рішення про закриття двох церков у різних районах області: Миколаївську церкву в с. Пролетарському Зміївського району та Олександрівську церкву в с. Михайлівці Нехворощанського району (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 494–495). У 1934 р. в Харкові було спочатку закрито та незабаром (у лютому того ж року) зруйновано Воскресенський собор автокефальної церкви (Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov, 1, 1038).

Ухвалюючи численні рішення про закриття церков і молитовень, влада найчастіше посилалась на волю «трудолюбивих», що начебто вимагали припинення діяльності цих «вогнищ релігійного дурману»

(CDAVOU, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 157). Закриваючи Миколаївську церкву у с. Пролетарському, обласна рада ухвалила таке рішення: «Виходячи з того, що село Пролетарське колективізоване на 80 % та колгоспна маса вимагає закриття церкви — задовольнити прохання населення — церкву закрити...» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 494). Ухвалюючи рішення про закриття Олександрівської церкви в с. Михайлівці Харківська обласна рада ухвалила: «Виходячи з вимог населення про закриття церкви та з того, що вона протягом 10 місяців не функціонує, а таких, що бажають користуватися з неї нема — церкву закрити...» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 495). Закриваючи церкву в с. Колеснікові Куп'янського району (квітень 1934 р.), облрада також посилювалась на вимоги абсолютної більшості «трудящої людності»: «Зважаючи на те, що молбуд на протязі 2 років не функціонує, за закриття та перебудову цього молбуду підписалось 98 % трудящої людності — задовольнити клопотання виборців — молбуд закрити» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 12, ark. 17). Значно рідше трапляються інші мотиви рішень органів влади щодо припинення діяльності храмів: через небезпечний технічний стан культової будівлі, необхідність побудови на її місці підприємств або технічних споруд тощо.

Закриттю храмів істотно «посприяло» проведення насильницької колективізації та створення на селі колгоспної системи. І. Власовський слушно зазначав: «...трудно було церкві встояти при колхозній системі, коли на чолі колхозної громади стояли безвірники, які, виконуючи накази своїх начальників, почали проводити «приговори» про «непотрібність» в їхньому селі чи колхозі церкви. Так, з ініціативи ніби самих селян, закривалась в селі святиня. Там, де натрапляли на опір, ініціативу проявляла влада в свої різні способи; часто вживався, наприклад, спосіб заборони богослужіння в тім чи іншій церковнім будинку з огляду на небезпечність того будинку для життя присутніх в ньому. І таку церкву, як небезпечну для життя, зносили потім, матеріал продавали» (Vlasovs'kyj 1998, 294–295).

Невдовзі розпочалася справжня вакханалія закриття церков і молитовень на території Харківщини. На засіданнях президії

виконкому Харківської обласної ради нерідко ухвалювали (за одне засідання) рішення про закриття одночасно 8–10–13 і навіть 20 храмів! Наприклад, 14 лютого 1934 р. облвиконком ухвалив рішення про закриття одночасно 8 церков, 7 квітня 1934 р. (на Благовіщення!) президія виконкому Харківської обласної ради ухвалила нове рішення про закриття одразу 13 молитовних будинків на території Зміївського, Куп'янського, Краснокутського, Вовчанського та ін. районів області (зокрема й німецької кирхи у м. Полтаві) (ДАКхО, ф. R-3858, оп. 6, spr. 10, ark. 520–520 zv.; spr. 13, ark. 3–4 zv.). 25 квітня 1934 р. Харківський облвиконком ухвалив рішення про закриття 11 храмів, а 31 травня — про закриття одразу 20 храмів, 14 червня — ще 10 храмів тощо (ДАКхО, ф. R-3858, оп. 6, spr. 13, ark. 26 zv. – 27, 112 zv. – 113, 122 zv. – 123; spr. 12, ark. 103 zv. – 104).

Пізніше, у лютому 1936 р., було закрито Озерянську церкву, розташовану на Холодній Горі в Харкові, яка на початку 1930-х рр. певний час була резиденцією екзарха України (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, spr. 5740, ark. 18 zv.). В її приміщенні розташували історичний музей (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 43). У 1936 р. було закрито Благовіщенський собор, приміщення якого перетворили на бензосховище (Pravoslavnaia e'nciklopediia 2009, 44; Vlasov's'kyj 1998, 298). Того ж 1936 р. знесено і харківську соборну мечеть та припинено існування медресе (Honcharova 2019, 56, 52). Також продовжили знімати церковні дзвони (ДАКхО, ф. R-3858, оп.6, spr. 10, ark. 506; spr.13, ark. 494 – 494 zv., 505 zv.; spr. 19, ark. 64,65).

Крім того, існувала практика, коли внаслідок значного тиску органів влади місцеві релігійні громади були змушені у так званому «добровільному порядку» віддавати приміщення храмів на потреби різних радянських установ. Наприклад, у 1936 р. юдейська релігійна громада «добровільно» передала для потреб радянського клубу будівлю Мордвинівської синагоги, яка була збудована в період 1912–1914 рр. за проектом Ю. С. Цауме (Shevela 2024).

Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у Харківській області станом на 1 жовтня 1936 р. формально активними залишалися тільки 200 храмів з 909, що функціонували до 1917 р.

(або лише 22,2 % від їх дореволюційної кількості) (Ihnatusha 2004, 238). Процес закриття церков і молитовних будинків на Харківщині продовжував тривати й надалі.

Ескалація процесу закриття храмів в Україні відбувалася протягом усієї першої половини та середини 1930-х рр. За даними О. Ігнатуші, починаючи від 1931 р. до квітня 1936 р., в Україні лише за формальними підставами було закрито 5 170 церков, а справді припинили функціонувати 8 541 церква та молитовня (Ihnatusha 2008, 116). Наслідки ескалації закриття церков і молитовень були жахливі. Наприклад, якщо в 1932 р. в Україні було понад 9 000 активних молитовних будинків, то станом на 1 вересня 1936 р. таких залишилося лише 1 116 (тобто лише 12,4 %) (Ihnatusha 2004, 238).

«Хвиля закриття церков в Україні виявилася найсильнішою з поміж республік СРСР, — робить висновок О. Ігнатуша. — Її масштаби значно перевершили загальносоюзні показники» (Ihnatusha 2004, 238). За даними Д. Поспеловського, наприкінці 1936 р. в Україні діяло лише 9 % від дореволюційної кількості церков, у Білорусії — 11 %, у РРФСР — 35 %, а загалом по СРСР — 28,5 % (Pospelovskij 1995, 168), в Узбекистані — 32 % та на Закавказзі — 9,8 % (Ihnatusha 2004, 238).

І. Власовський у своїх «Нарисах історії Української Православної Церкви», посилаючись на дослідження професора М. Міллера, зазначає: «...унаслідок советської антирелігійної політики та діяльності вже до 1937 р. всі церкви та монастирі було зачинено, а більшість поруйновано. З церков поробили саме румовище і не залишили майже ні одної пам'ятки з великого минулого України та прекрасної культури її народу. В цьому й полягало основне завдання советської влади в її боротьбі з християнською Церквою та “буржуазним націоналізмом”. Треба було зробити так, щоб нові советські покоління українського люду вже не бачили і не знали великих церковних та культурних пам'яток, створених старою Україною... Так ж руйнація переводилася і щодо церков інших конфесій та пам'яток цивільної архітектури» (Vlasovskij 1998, 299). До сказаного можна лише додати, що станом на 1937 р. в Україні (зокрема й на Харківщині) ще лишалася функціонувати невелика частина храмів.

Отже, наведений матеріал дає змогу зробити висновок, що внаслідок реалізації «безбожної п'ятирічки», спрямованої на створення безрелігійного суспільства, у першій половині та середині 1930-х рр. на Харківщині, як і по всій Україні, влада розгорнула безпрецедентний процес масового закриття ще активних храмів. Цей процес відбувався проти волі значної кількості вірян, супроводжувався грубим порушенням чинного законодавства та прав людей на свободу совісті. Масштаби та негативні результати закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. набагато перевищили масштаби та наслідки аналогічного процесу кінця 1920-х рр.

Це був апогей закриття та руйнації храмів безбожною тоталітарною владою. Багато будівель були унікальними пам'ятками української історії та архітектури. Знищення молитовень супроводжувалося втратою величезної кількості предметів старовини культового призначення, чимало з яких були справжніми безцінними художніми витворами минулих епох. Ініційована більшовицькою владою ескалація процесу закриття церков і молитовень усіх без винятку конфесій призвела до катастрофічних наслідків уже в середині 1930-х рр., коли на Харківщині, як по всій Україні, реально функціонувала лише невелика кількість храмів.

Список джерел та літератури / References

Administrativnyy kodeks USRR. Oficyyne vydannya. Kharkiv, 1928. (In Ukrainian)

Адміністративний кодекс УСРР. Офіційне видання. Харків, 1928.

Antyrelihiyna robota mizh dvoma z'izdamy VKP(b). *Bezvirnyk*, no. 1, 1934, s. 1–8. (In Ukrainian)

Антирелігійна робота між двома з'їздами ВКП(б). *Безвірник*, № 1, 1934, с. 1–8.

Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Honcharova, O. S. Relihijni hromady natsional'nykh menshyn Kharkova v umovakh kompartijno-derzhavnoi polityky schodo tserkvy 1920–1930-kh rokiv. *Zbirnyk naukovykh prats' "Istoriia ta heohrafiia" Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody [Collected Scientific Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography Series]*, vyp. 56, 2019, s. 49–53. (In Ukrainian)

Гончарова, О. С. Релігійні громади національних меншин Харкова в умовах компартійно-державної політики щодо церкви 1920–1930-х років. *Збірник наукових праць «Історія та географія» Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, вип. 56, 2019, с. 49–53.

Іhnatusha, O. *Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2004. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: тенега і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.

Іhnatusha, O. *Pravoslavni tserkvy Ukrainy u stani rozkolu ta poshukakh iednosti (20–30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2008. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2008.

Krasnov-Levitin, A. E'. *Lixie gody, 1925–1941: Vospominaniya*. Paris, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Paris, 1977.

Lysenko, O. Diial'nist' sil's'kykh aktyvistiv iak odyń z faktoriv vynyknennia selians'kykh povstan' vesnoi 1930 r. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine: Lesser-Known Names, Events, Facts]*, вур. 31, 2007, с. 166–179. (In Ukrainian)

Лисенко, О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, вип. 31, 2007, с. 166–179.

Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov. T. 1. Ukrains'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltymor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Nestulia, O. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. Ch. 2. Kinets' 20-kh–1941 rr.* Kyiv, 1995. (In Ukrainian)

Нестуля, О. *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х–1941 рр.* Київ, 1995.

Paschenko, V., Kyrydon, A. *Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пашенко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Pravoslavnaia e'nciklopediia Har'kovshhiny. Har'kov, 2009. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009.

Pospelovskij, D. V. *Russkaya pravoslavnaia cerkov' v XX veke*. Moskva, 1995. (In Russian)

Поспеловский, Д. В. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва, 1995.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast', kn.2. Kyiv–Kharkiv, 2014. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область, кн.2. Київ–Харків, 2014.

Rubl'ova, N. Antykost'ol'na kampaniia v USSR: prychnyny, instrumentarij, perebih (kinets' 20-kh–30-ti rr.). *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, no. 1/2 (10/11), 1999, s. 388–405. (In Ukrainian)

Рубльова, Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х–30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1/2 (10/11), 1999, с. 388–405.

Rubl'ova, N. Represii proty “tserkovnykiv i sektantiv” v URSR, 1917–1939 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, no. 1 (28), 2007, s. 205–219. (In Ukrainian)

Рубльова, Н. Репресії проти «церковників і сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1 (28), 2007, с. 205–219.

Smolkin, V. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton, 2018.

Shevela, Yu. Shevela, Yu. Ukraina kosmichna: 21 kvitnia 1957 roku vidkryvsia Kharkivs'kyj Planetarij. *Street Astronomy*, <http://www.streetastronomy.com.ua/articles/ukrayina-kosmichna-21-kvitnya-1957-roku-vidkryvsya-harkivskyj-planetarij.html>. Data perehliadu: 1 serpnia 2024. (In Ukrainian)

Шевела, Ю. Україна космічна: 21 квітня 1957 року відкрився Харківський Планетарій. *Street Astronomy*, <http://www.streetastronomy.com.ua/articles/ukrayina-kosmichna-21-kvitnya-1957-roku-vidkryvsya-harkivskyj-planetarij.html>. Дата перегляду: 1 серпня 2024.

Shits, I. *Dnevnik «Velikogo pereloma»(mart 1928 — avgust 1931)*. Paris, 1991. (In Russian)

Шитс, И. *Дневник «Великого перелома»(март 1928 — август 1931)*. Paris, 1991.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' (TsDAHO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vldy ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.

Vasil'ev, V. Yu., Kravchenko, P. N., Podkur, R. Yu. *Kommunisticheskaya vlast' protiv zakona Moyiseya: Dokumenty (1920–1937 i 1945–1953 gg.)*. Vinnitca, 2005. (In Russian)

Васильев, В. Ю., Кравченко, П. Н., Подкур, Р. Ю. *Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы (1920–1937 и 1945–1953 гг.)*. Винница, 2005.

Velikanova, O. *Konstituciya 1936 goda i massovaya politicheskaya kul'tura stalinizma*. Per. s angl. Moskva, 2021. (In Russian)

Великанова, О. *Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*. Пер. с англ. Москва, 2021.

Viedenieiev, D. V. *Fabrykatsiia kryminal'nykh sprav proty pravoslavnoi tserkvy v Ukraini pid chas Velykoho teroru 1937–1938 rr. U: Velykyj teror 1937–1938 rr.: zherty i vykonavtsi*. Poltava, 2019, s. 93–102. (In Ukrainian)

Веденієєв, Д. В. *Фабрикація кримінальних справ проти православної церкви в Україні під час Великого терору 1937–1938 рр. У: Великий терор 1937–1938 рр.: жертви і виконавці*. Полтава, 2019, с. 93–102.

Vlasovsk'uj I. F. *Narysy istorii Ukrain's'koi Pravoslavnoi Tserkvy*, t. 4, ch. 1. Kyiv, 1998. (In Ukrainian)

Власовський І. Ф. *Нариси історії Української Православної Церкви*, т. 4, ч. 1. Київ, 1998.

Zibrannia zakoniv i rozporiadzhen' robitnychoho i selians'koho uriadu (ZZ) USRP, no. 41, 1935, st. 188. (In Ukrainian)

Зібрання законів і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗЗ) УСРР, № 41, 1935, ст. 188.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

INTENSIFICATION OF THE PROCESS OF MASS CLOSING OF CHURCHES AND HOUSES OF PRAYER IN THE KHARKIV REGION IN THE FIRST HALF AND MIDDLE OF THE 1930s

The article is concerned with the quickening of the pace of mass closing of churches and houses of prayer in Kharkiv and the region during the first half and middle

of the 1930s. The author surveys the current state of research on the issue and finds that this phenomenon remains poorly described. An overview of primary sources shows that the source base for the study of church closures during this period is reliable and sufficient. The article situates the upsurge in the closing of churches in the context of the agenda of the Communist Party and the anti-religious policy of the Soviet totalitarian state, aimed at creating a non-religious society in the shortest possible timeframe (the so-called 'godless five-year plan'). The process of closing churches and houses of prayer in Kharkiv and the region is outlined in some detail, along with the legal framework that regulated it. The article sheds light on the administrative and repressive methods (including persistent intimidation of believers and clergy) that were mainly used by local authorities in this sphere. The author concludes that the scale and negative outcomes of churches and houses of prayer closures in the first half to mid-1930s far exceeded those of a similar process in the late 1920s. The author demonstrates that the closing of churches in the region reached its peak in the first half and middle of the 1930s; clarifies the scale and extent of this phenomenon; and highlights the deeply negative consequences of the large-scale suppression of the activity of churches and houses of prayer and their eradication, which was accompanied by demolition of monuments of religious architecture from different eras and destruction of objects of worship and artifacts of religious art (unique iconostases, kiots, bells, murals, etc.). Finally, the article considers the resistance of believers to the closure and destruction of churches and houses of prayer in the Kharkiv region.

Keywords: Kharkiv region, anti-religious policy, closing of churches, non-religious society, 'godless five-year plan', monuments of religious architecture.

Текст надійшов до редакції 17.03.2024.

The text was received by the editors 17.03.2024.

Текст затверджено до друку 28.05.2024.

The text is recommended for printing 28.05.2024.